

ЕФЕКТЪТ

ФИЛИП ЗИМБАРДО

Превод от английски
Людмила Андреева

„ЛУЦИФЕР“

Библиотека
Психология от Изток-Запад
Под общата редакция на Людмила Андреева

№1	Т. Гилович, Л. Рос	<i>Най-мъдрият в стаята</i>
№2	Матю Джонсън	<i>Големите митове за
интимните взаимоотношения</i>
№3	Ана Фройд	<i>Егото и защитните механизми</i>
№4	Филип Зимбардо	<i>Ефектът Луцифер</i>

Съдържание

Предговор.....	9
Признателност	17
Списък на илюстрациите.....	21
1. Психология на злото: ситуирани трансформации на характера	23
2. Неделни изненадващи арести.....	55
3. Нека неделните деградиращи ритуали започнат сега.....	83
4. Затворнически бунт в понеделник	111
5. Двойният проблем във вторник: посетители и бунтовници.....	147
6. Сряда излиза от контрол	179
7. Властта на предсрочното пускане на свобода.....	225
8. Конфронтациите с реалността в четвъртък	263
9. Петъкът избледнява до черно	293
10. Смисълът и посланието на Станфордския затворнически експеримент: алхимията на характеровите трансформации	327

11. Станфордският затворнически експеримент: етика и разширения	383
12. Изследване на социалната динамика: власт, конформизъм и подчинение	421
13. Изследване на социалната динамика: деиндивидуализация, дехуманизация и злото на бездействието	473
14. Тормозът и изтезанията в Абу Граиб: разбиране и персонализиране на неговите ужаси	509
15. Изправяне на системата на съд: съучастието на командването	579
16. Съпротивляване на ситуационните влияния и почитане на героизма	659
Бележки	713
Показалец	771

*Посвещавам на ведрата героиня на моя живот
Кристина Мазлак Зимбардо*

Предговор

Иска ми се да можех да кажа, че писането на тази книга беше труд на любовта; тя не беше такава дори и за миг през двете години, които ми трябваха, за да я завърша. Първо, беше неимоверно болезнено да преглеждам всички видеозаписи от Станфордския затворнически експеримент (СЗЕ) и да чета отново и отново транскрибираното им съдържание. Времето беше притъпило спомена ми за степента на креативното зло, с което много от „надзирателите“ се ангажираха, степента, до която страдаха много от „затворниците“ и степента на моята пасивност в позволяването на малтретирането да продължава толкова дълго, колкото разреших – зло на бездействието.

Освен това бях забравил, че първата част от тази книга всъщност беше започната преди 30 години по договор с друг издател. Малко след началото обаче престанах да пиша, защото не бях готов да преживея наново експеримента, докато събитието беше толкова близо до мен. Доволен съм, че не се насилих да продължа да пиша тогава, защото сега е правилният момент. Сега съм по-мъдър и способен да внеса по-зряла перспектива в тази сложна задача. Освен това паралелите между случаите на малтретиране в Абу Граиб и събитията в СЗЕ придават на нашия опит със затвора в Станфорд допълнителна валидност, която на свой ред хвърля светлина върху психологическата динамика, допринесла за ужасяващото малтретиране в онзи реален затвор.

Втора емоционално изцеждаща пречка през писането беше фактът, че лично и силно бях включен в изследването на злоупотребите и изтезанията в Абу Граиб. Като вещо лице на един от надзирателите в затвора от Военната полиция станах по-скоро разследващ репортер, отколкото социален психолог. Работих за разкриването на всичко, което мога да открия за младия мъж, от задълбочени интервюта с него и разговори и кореспонденция с членове на семейството му до проверки на историята му в затво-

рите и в армията, както и с другия военен персонал, който беше работил в онзи затвор. Започнах да мисля какво е да си на мястото му по време на нощна смяна от 16 до 4 ч сутринта всяка нощ в продължение на 40 нощи без почивка на Сектор 1А.

Като нещо лице, свидетелстващо по време на съдебния му процес за ситуационните сили, които са допринесли за конкретните злоупотреби, които той е извършил, получих достъп до всичките стотици дигитално документирани порочни образи. Това беше грозна и нежелана задача. Освен това ми дадоха всички налични тогава доклади на различни военни и цивилни разследващи комисии. Бяха ми казали, че не ми е позволено да нося детайлни бележки по време на съдебния процес, трябваше да запамята колкото се може повече от техните критично важни характеристики и заключения. Когнитивното предизвикателство засили ужасното емоционално напрежение, което възникна, след като сержант Айвън Фредерик-Чип получи сурова присъда, а аз станах неформален консултативен психолог на него и на съпругата му Марта. С течение на времето станах за тях „чичо Фил“.

Бях двойно фрустриран и гневен, първо от нежеланието на армията да приеме което и да било от многото смекчавачи обстоятелства, за които подробно обясних как са допринесли за неговото неправомерно поведение и би трябвало да способстват за намаляване на суровата му присъда лишаване от свобода. Прокурорът и съдията отказаха да обмислят всяка идея, че ситуационните фактори биха могли да влияят върху индивидуалното поведение. Те се придържаха към стандартната концепция на индивидуализма, която се споделя от повечето хора в нашата култура. Това е идеята, че вината е изцяло „диспозиционна“, следствие от свободно взето от сержант Чип Фредерик рационално решение да се ангажира в злото. Моят дистрес се засилваше от осъзнаването, че много от „независимите“ разследващи доклади очевидно обвиняваха за злоупотребите старшите офицери и тяхното дисфункционално или отсъстващо лидерство. Тези доклади на комисии, председателствани от генерали и бивши висши държавни официални лица, даваха да се разбере,

че армейска и цивилна верига на командването е изградила лоши каки, в които куп добри войници са станали гнили ябълки.

Ако бях написал тази книга малко след края на Станфордския затворнически експеримент, щях да се задоволя да представя начините, по които ситуационните фактори са по-мощни, отколкото си мислим или признаваме, в оформянето на нашето поведение в много различни видове контекст. Щях да пропусна обаче голямата картина: по-голямата мощ за създаване на зло от доброто – тази на Системата, комплекса от могъщи сили, които създават Ситуацията. Голям обем доказателства в социалната психология подкрепят концепцията, че ситуационните фактори триумфират над индивидуалната сила в определени видове контекст. Говоря за тези доказателства в няколко глави. Повечето психолози обаче са нечувствителни към по-дълбоките сили, които обитават политическата, икономическата, религиозната, историческата и културната матрица, дефинираща ситуациите и придаваща им легитимно или нелегитимно съществуване. Цялостното разбиране на динамиката на човешкото поведение изисква да осъзнаваме степените и границите на личната власт, ситуационната власт и системната власт.

Промяната или предотвратяването на нежеланото поведение на отделни хора или групи изискват разбиране какви силни страни, добродетели и уязвимост те привнасят в дадена ситуация. След това трябва да осъзнаем по-пълно комплекса от ситуационни фактори, които действат в дадена поведенческа среда. Модифицирането им или ученето как да се избягват може да има по-силно въздействие върху намаляването на нежеланите индивидуални реакции, отколкото коригиращите действия, насочени единствено към промяната на хората в ситуацията. Това означава да приемем подход на общественото здраве вместо стандартния подход на медицинския модел към „лекуването“ на индивидуалните злини и неправди. Същевременно, ако не станем чувствителни към реалната власт на Системата, която неизменно се крие зад будото на потайността, и не разберем напълно собствения ѝ набор от правила и регулации, поведенческата промяна ще бъде

преходна, а ситуационната промяна – илюзорна. В цялата книга повтарям мантрата, че опитите да се разберат ситуационните и системните приноси към поведението на човека не го извинява или освобождава от неговата отговорност за ангажирането в безнравствени, незаконни или зли дела.

Разсъждавайки за причините, поради които посветих толкова голяма част от професионалната ми кариера на изучаването на психологията на злото – на насилието, анонимността, агресията, вандализма, изтезанията и тероризма, – трябва да отчета и ситуационната формираща сила, която действа върху мен. Израствайки в бедност в Южен Бронкс, Ню Йорк, гетото оформи голяма част от светогледа ми и моите приоритети. Животът в градското гето се свежда до оцеляване чрез развитие на полезни по житейски интелигентни стратегии. Това означава да се ориентираш кой държи властта, която може да се използва срещу теб или за да ти помогне, кого да избягваш и кого трябва да благодарозполагаш. Означава да дешифрираш фините ситуационни сигнали на кого да залагаш и кога да се свиваш, създавайки взаимни задължения и определяйки какво е необходимо, за да осъществиш прехода от последовател към лидер.

В онези дни преди хероинът и кокаинът да наводнят Бронкс, животът в гетото се състоеше от хора без собственост, деца, чийто най-ценен ресурс в отсъствието на играчки и технологии бяха другите деца, с които да си играят. Някои от тези деца станаха жертви или извършители на насилие; някои, за които мислех, че са добри, накрая свършиха някои истински лоши неща. Понякога беше видно кой е катализаторът. Например да разгледаме бащата на Дони, който го наказваше за всяко прегрешение, като го събличаше гол и го караше да коленичи върху оризови зърна в банята. Този баща мъчител в други моменти беше очарователен, особено около жените, които живееха в сградата. Като юноша Дони, пречупен от тези преживявания, свърши в затвора. Друго дете си изливаше фрустрацията, като дереше котки на живо. Като част от процеса на приемане в бандата трябваше да крадем, да се бием с друго дете, да свършим някои дръзки дела и да пла-

шим момичетата и еврейските деца, които отиваха в синагогата. Нищо от това не се смяташе за зло или дори за лошо; това беше просто подчинение на тартора на групата и конформизъм с нормите на бандата.

За нас, децата, системната власт се държеше от големите лоши портиери, които ни изритваха от входовете, и безсърдечните хазяи, които можеха да изгонят цели семейства, като накарат властите да изхвърлят вещите им на улицата заради неплащане на наема. Все още им съчувствам за публичния им срам. Най-лошият ни враг обаче бяха полицаите, които се хвърляха върху нас, докато играехме детски бейзбол на улицата (с бухалка от дръжката на метла и гумена топка). Без да предлагат никаква причина, те конфискуваха нашите топки и ни принуждаваха да прекратим играта на улицата. Тъй като нямаше игрище на по-малко от една миля от мястото, където живеехме, улиците бяха всичко, с което разполагахме, а за гражданите нямаше особена опасност от нашата розова гумена топка. Спомням си един път как скрихме бухалките при приближаването на полицаите, но те ме посочиха, за да им издам тайната за нашето скривалище. Когато отказах, единият полицай каза, че ще ме арестува и ме натика в патрулката, а докато ме блъскаше, главата ми се удари във вратата на колата. След това никога повече не вярвах на възрастни с униформа, докато не ме опровергаят.

С такова възпитание – в отсъствието на всякакъв родителски надзор, защото по онова време децата и родителите никога не общуваха на улицата – е видно откъде произлиза моето любовитство за човешката природа, особено по-тъмната ѝ страна. Така „Ефектът Луцифер“ от дълги години се мътеше в мен, от моите дни в гетото през формалното ми образование по психология и ме накара да задавам големи въпроси и да им отговарям с емпирични доказателства.

Структурата на тази книга е малко необичайна. Тя започва с глава, в която очертавам темата за трансформирането на човешкия характер, на добрите хора и ангелите, които се превръщат в лоши, дори зли, дяволски. Там повдигам фундаменталния въпрос

колко добре всъщност познаваме себе си, колко уверени можем да бъдем в прогнозирането какво бихме и не бихме направили в ситуации, в които никога преди това не сме били. Възможно ли е – като любимия ангел на Бога Луцифер – да бъдем въведени в изкушението да причиним немислимото на другите?

В главите, посветени на Станфордския затворнически експеримент, разказвам в големи детайли нашето изследване на трансформацията на отделни студенти, докато те играят случайно разпределени роли на затворници или надзиратели в симулиран затвор, който стана твърде реален. Хронологията глава по глава е представена като филмов сценарий, като личен наратив, разказан в сегашно време с минимални психологически интерпретации. Едва след като това изследване приключи – то трябваше да бъде прекратено предсрочно – разглеждам какво сме научили от него, описвам и обяснявам събраните от него емпирични доказателства и детайлизирам психичните процеси, които са участвали в него.

Едно от доминиращите заключения от Станфордския затворнически експеримент е, че всепроникващата, но фина власт на редица ситуационни променливи може да подчини волята на човека да се съпротивява. Това заключение придобива по-голяма дълбочина в поредицата от глави, посветени на детайлизирането на това явление чрез редица изследвания в социалните науки. Виждаме как различни изследвани лица – както други студенти, така и обикновени граждани доброволци – започват да се подчиняват, да са конформни и лесно да бъдат увлечени във вършенето на неща, които не биха и сънували да вършат, когато са били извън тези ситуационни силови полета. Очертан е набор от динамични психологически процеси, които могат да накарат добри хора да вършат зло, например деиндивидуализация, подчинение на авторитета, пасивност пред лицето на заплахи, самооправдание и рационализация. Дехуманизацията е един от централните процеси в трансформирането на обикновени, нормални хора в безразлични или дори буйни извършители на зло. Дехуманизацията е като кортикална катаракта, която замъглява мисленето на човека и подпомага възприятието, че другите са някакви по-нисши хора.

Тя кара някои да започнат да разглеждат другите като врагове, заслужаващи мъки, изтезания и унищожение.

С този набор от аналитични инструменти на разположение се насочваме към разсъждаване за причините за ужасяващото насилие и изтезания на затворници в затвора Абу Граиб в Ирак от американските военни полицаи, които са ги пазили. Обвинението, че тези безнравствени действия са били садистично дело на няколко подивели войници, т.нар. гнили ябълки, се оспорва чрез изследване на паралелите, които съществуват в ситуационните фактори и психичните процеси, които са действали в този затвор, с онези в Станфордския симулиран затвор. Изследваме в дълбочина Мястото, Човека и Ситуацията, за да направим заключения за каузалните сили, участващи в пораждането на насилствените поведения, документиращи на отворотелните „трофейни снимки“, направени от войниците в процеса на измъчване на техните затворници.

Тогава обаче е време да се изкачим в обяснителната верига от отделния човек към ситуацията към системата. Разчитайки на половин дузина разследващи доклади на тези изтезания и на други доказателства от различни защитаващи човешките права и юридически източници, приемам гледната точка на прокурора и изправям Системата на съд. Използвайки ограниченията на нашата правна система, която изисква хората, а не ситуациите или системите да бъдат съдени за престъпленията, повдигам обвинението срещу квартет от старши военни офицери и след това разширявам аргументите за съчастието на военните с цивилната командна структура в администрацията на Буш. Читателят като съдебен заседател ще реши дали доказателствата подкрепят присъдата „виновен по всички обвинения“ за всеки от обвиняемите.

Това твърде мрачно пътуване в сърцето и съзнанието на тъмнината се преобръща в последната глава. Време е за известни добри новини за човешката природа, за това, което ние като отделни хора можем да направим, за да предизвикаме ситуационната и системната власт. Във всички цитирани изследвания и в нашите примери от реалния живот винаги има някои хора, които се съпротивляват,

които не се поддават на изкушението. Това, което ги е спасило от злото, не е някаква вродена магическа доброта, а по-скоро и по-вероятно разбиране – колкото и да е интуитивно – на психичните и социалните тактики на съпротивата. Очертавам набор от такива стратегии и тактики, за да помогна на всеки да е по-способен да се съпротивлява на нежеланото социално влияние. Този съвет се базира на комбинация от мои собствени преживявания и мъдростта на моите колеги социални психолози, които са експерти в областта на влиянието и убеждаването. (Той е допълнен и разширен в един модул, представен на уебсайта на тази книга www.lucifereffect.com.)

И накрая, когато повечето се предадат и малцина се разбунтуват, бунтарите могат да се смятат за герои за това, че се съпротивляват на мощни сили, налагащи отстъпване, конформизъм и подчинение. Започнали сме да мислим за нашите герои като за специални, различни от нас, обикновените смъртни, с техните смели дела или доживотни саможертви. Тук признаваме, че такива специални хора наистина съществуват, но те са изключението в редиците на героите, малцината, които правят такива саможертви. Те са специална порода, която организира живота си около хуманитарна кауза например. Обратното, повечето други, които признаваме за герои, са герои на момента, в ситуацията, които действат решително, когато зазвучи тръбата на нуждата. Така пътуването на „Ефектът *Луцифер*“ завършва с положителна нотка, като отдава почит на обикновения герой, който живее във всеки от нас. Противно на „баналността на злото“, която гласи, че обикновените хора могат да са отговорни за най-отвратителните актове на жестокост и морално падение срещу събратята си, аз приемам за факт „баналността на героизма“, която разгъва знамето на героичния Всеки, който обръща внимание на призива за служба на човечеството, когато дойде времето му да действа. Когато тази камбана забие, те ще знаят, че тя бие за тях. Тя бие за призив да се отстои това, което е най-добро в човешката природа и което се издига над могъщия натиск на Ситуацията и Системата като непоколебимо утвърждаване на човешкото достойнство, противопоставящо се на злото.